

De kerk van Overlangbroek

Claire Boels*

Halverwege het jaar 2001 werd de restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk van Overlangbroek voltooid. Bij de aanvang van de restauratie gaf de architect Ch. van der Weiden, in overleg met de Rijksdienst van de Monumentenzorg, opdracht aan Vlaardingebroek en Wevers (architecten en bouwhistorici) voor een bouwhistorisch onderzoek van de als rijksmonument geregistreerde kerk¹. Bij dit type onderzoek wordt een gebouw op bouwsporen en markante onderdelen van het interieur en exterieur onderzocht. Het doel van dit onderzoek was het ontrafelen van de verschillende bouwfasen.

Hieronder treft u een korte beschrijving van de kerk aan waarbij speciale onderdelen worden benadrukt. Daarop volgt de uiteenzetting van de verschillende bouwfasen die tijdens het onderzoek aan het licht zijn gekomen.

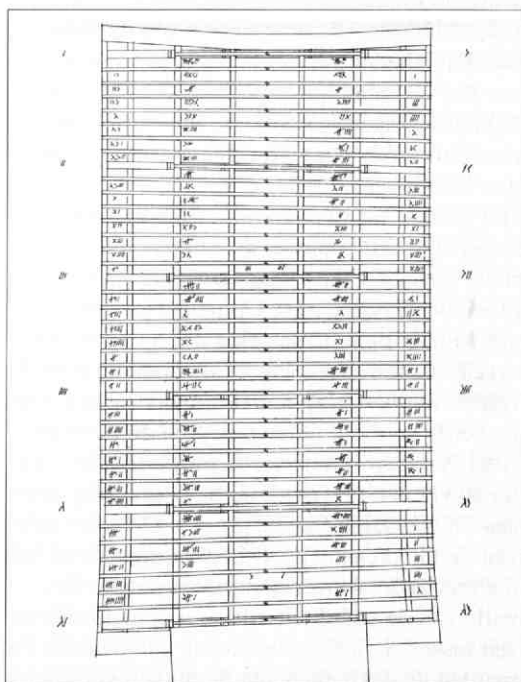
1 De kerk van Overlangbroek tijdens de restauratie 2000-2001, vanuit het zuiden gezien (Vlaardingebroek en Wevers, 2001)

De bijzonderheden

De Hervormde Kerk van Overlangbroek is gesitueerd op een omgracht terrein aan de lommerrijke Langbroekerdijk (zie afb. 1). Op dit terrein zijn verder een pastorie en een kerkhof gelegen. Rechts naast de kerk bevindt zich de middeleeuwse ridderhofstad Huis Zuilenburg. De kerk bestaat uit een éénbeukig schip met een toren aan de westzijde en een consistoriekamer aan de oostzijde. Het schip is bereikbaar via het torenportaal en via een aangebouwd portaal aan de zuidzijde. Aan de noordzijde bevindt zich een portaal ten behoeve van de consistoriekamer.

Schip

Wat het schip van de kerk betreft, is met name de eikenhouten kapconstructie erg bijzonder. De constructie bestaat uit zes spanten die veer-

2 Plattegrond van de kapconstructie met opname van alle aangetroffen telmerken (Tekening L.B. Wevers naar een opmeting van Ch. van der Weiden)

tig sporenparen ondersteunen. De spanten zijn van oost naar west gemerkt met gehakte telmerken op de stijlen en korbelen. Aan de rechter (zuid)zijde van de spanten zijn gebroken merken aangebracht om een onderscheid tussen links en rechts te maken. Ook de sporenparen zijn van telmerken voorzien, waarbij ditmaal de gebroken merken aan de linker (noord)zijde zijn aangebracht. In de telling van de sporen is overigens geen systematiek te herkennen (zie afb. 2).

Het interieur van het schip wordt vooral beheerst door het houten tongewelf en de trek balken met sleutelstukken daaronder. Tegen de westelijke wand bevindt zich een orgel uit de tweede helft van de achttiende eeuw en aan de oostzijde van het schip is een preekstoel uit 1768 geplaatst. De vloer is bekleed met hardstenen plavuizen. Bovendien zijn een grote grafzerk en enkele brokstukken van een tweede zerk in de vloer opgenomen.

Toren

De in totaal 25,5 meter hoge toren is karakteristiek vanwege zijn massieve opbouw. Hij wordt bekroond door een ingesnoerde, octagonale naaldspits die bovenaan is afgeknot en met leien bedekt. Evenals het schip kent de toren een eikenhouten kapconstructie die van gehakte telmerken is voorzien. Intern bestaat de toren uit een begane grond met drie verdiepingen daarboven.

Het portaal wordt overwelfd door een gestuct kruisribgewelf waarvan de ribben eindigen in fraai vormgegeven kraagstenen die met ossenbloed beschilderd zijn. Op de eerste verdieping zijn de dichtgemetselde doorgang naar het orgelbalkon in het schip en de opening naar de zolder van het schip het vermelden waard. Op de derde verdieping bevindt zich de klokkenstoel. Vandaar dat de verdiepingvloer hier extra stevig is uitgevoerd; de balkoplegging bezit aan de westzijde forse consoles. De constructie van de klokkenstoel zelf bestaat uit vier jukken die met andreaskruizen zijn verstevigd. Omwille van de stabiliteit zijn er ook andreaskruizen tussen de jukken onderling aangebracht en worden de dekbalken van de jukken verbonden door twee dwarsbalken. De klok is met ijzeren pennen aan een (derde) dwarsbalk met raderen verankerd.

Consistoriekamer

De consistoriekamer bezit een gevelsteen met het jaartal 1913, het jaar van de bouw van de huidige consistoriekamer. Het bouwsel wordt bekroond door een schilddak dat aan de westzijde wordt beëindigd door de oostgevel van het schip. Het exterieur en interieur zijn eenvoudig gehouden. Opmerkelijk is dat onder de vloer van de consistoriekamer de funderingen van de vroeg negentiende-eeuwse consistoriekamer zijn aangetroffen.

De verschillende bouwfases

Overlangbroek werd in 1289 voor het eerst genoemd, namelijk als rechtsgebied van het Domkapittel². Het dorp bestond naar alle waarschijnlijkheid uit een groepje boerderijen dat toen nog tot de parochie van de katholieke kerk van Nederlangbroek behoorde. In 1429 werd voor het eerst melding gemaakt van een kerk of kapel te Overlangbroek. Over dit gebouw, dat aan St. Hyacinthus gewijd was, is echter niets bekend. Het is niet uitgesloten dat het gebouw uit hout was opgetrokken en gesloopt werd toen men met de bouw van de huidige kerk begon. Een andere mogelijkheid is dat het van steen was en daarna deel is gaan uitmaken van de kerk. Archeologisch onderzoek ter plaatse zou wellicht voor uitsluitsel kunnen zorgen.

Jan de Beijer

In ieder geval kwam de huidige kerk grotendeels in het laatste kwart van de vijftiende eeuw tot stand. Dit is gebleken uit het in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uitgevoerde dendrochronologisch onderzoek. Het eikenhout van de kapconstructie van het schip en van de toren dateren respectievelijk uit 1477 en 1504. Een tekening van Jan de Beijer uit 1744 geeft de in 1504 ontstane situatie weer (zie afb. 3). Naast de nog bestaande toren en het schip staat een laatgotisch koor afgebeeld. Dit kende een 3/8-sluiting; daarop wijst althans de plattegrond van de driezijdig afgesloten crypte. Het koor bezat spitsboogvormige vensters met driepasmotieven en gebrandschilderde ramen, waartussen getrapte steunberen waren geplaatst. In de oostgevel bevond zich een toegang tot de crypte.

3 Tekening in oost-indische inkt met de kerk van Overlangbroek, gezien vanuit het zuiden (Gemaakt door Jan de Beijer, 1744; uit: H. Romers, *J. de Beijer, Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen*, deel II, Utrecht 1994, nr. 522)

Johannes Bornius

In 1608 kreeg de kerk van Overlangbroek haar eerste eigen predikant, Johannes Bornius genaamd. Op zijn instigatie hebben mogelijk verschillende wijzigingen plaats gevonden. Eén van die wijzigingen is wellicht de plaatsing van de huidige klokkenstoel in de toren. De dendrochronologisch gedateerde klokkenstoel stamt namelijk uit omstreeks 1613. Verder is het niet ondenkbaar dat de consistoriekamer in zijn opdracht gebouwd werd en dus uit het tweede decennium van de zeventiende eeuw dateert. Dat deze ruimte aan de zuidzijde van het schip later moet zijn gebouwd dan het schip is onomstotelijk: op de tekening van Jan de Beijer is zichtbaar dat de waterlijst en uitspringende plint van de betreffende aanbouw wat hoogte betreft niet overeenkomen met de hogere waterlijst en plint van het koor en het schip. Bovendien onderscheiden de dakvoeten zich van elkaar. De consistoriekamer op de tekening bezit een uitkraging met een dubbele rij afgeschuinde baksteenkoppen in tegenstelling tot het schip en koor die onder de dakrand een muizentandlijst lijken te bezitten. Verder is er ook verschil in dakbedekking. Het dak van de

consistoriekamer is naar alle waarschijnlijkheid bedekt met Oudhollandse pannen terwijl het schip en het koor met leien in Rijndekking bekleed zijn. Tot slot onderscheiden ook de raamvormen zich van elkaar. Het gotische koor en schip tonen spitsboogvensters terwijl de aanbouw van rondboogvensters is voorzien. Op basis van deze details en de betrouwbaarheid van de tekening en tekenaar mag ervan uitgegaan worden dat de toenmalige consistoriekamer secundair is. De aanwezigheid van rondboogvensters in de wanden van de consistoriekamer ondersteunt bovendien de veronderstelling dat deze aanbouw in de zeventiende eeuw tot stand kwam.

Het is mogelijk dat Bornius ook opdracht gaf tot de vervanging van de noordgevel van het schip. Deze gevel is als enige ongepleisterd en het formaat van de bakstenen (22 x 10,5 x 4,5 cm) getuigt van een zeventiende-eeuwse oorsprong.

Op de tekening van Jan de Beijer zijn een drietal duivengaten in de geveltop waarneembaar. Dit is een vrij opmerkelijk detail aangezien het houden van duiven een zogenaamd 'heerlijk recht' was. Het is niet uitgesloten dat één van

de heren van het naastgelegen Huis Zuilenburg een steentje had bijgedragen in de kosten voor de bouw van de consistoriekamer van de kerk. Mogelijk heeft deze heer vervolgens van zijn invloed gebruik gemaakt door duivengaten in de gevel te laten aanbrengen.

Gedeeltelijke sloop

Naar alle waarschijnlijkheid moderniseerde men in 1768 het interieur van de kerk, aangezien de huidige preekstoel uit dat jaar dateert. Hierover zijn echter geen nadere gegevens bekend. In 1824 werden het koor en de zeventiende-eeuwse consistoriekamer afgebroken. Dit blijkt uit het archief van de Kerkvoogdij³. Met de bakstenen van deze afgebroken bouwdelen werd het gat dat toen in het schip geslagen was, afgesloten. Men verstevigde de nieuwe sluiting aan de oostzijde met drie steunberen en voorzag de wand van twee vensters. Blijkens het bestek uit 1824 zouden de steunberen een getrapte opbouw bezitten. Echter, de opbouw van de twee thans nog aanwezige steunberen is gewoon recht, waaruit geconcludeerd zou kunnen worden dat de steunberen tijdens de bouw niet getrappt zijn uitgevoerd. Uit het genoemde archief blijkt verder dat in de steunberen restanten van de oude koorgevel aanwezig zijn⁴.

In de literatuur werd vaak aangenomen dat in 1824 behalve het koor en de consistoriekamer ook het schip gesloopt werd. Getuige de nog bestaande middeleeuwse zuidgevel en kapconstructie is deze gedachte onjuist. Met betrekking tot het schip vond wél de bepleistering van de muren plaats, met uitzondering van de zeventiende-eeuwse noordgevel. Verder werd de fundering plaatselijk hersteld met bakstenen die afkomstig waren van het koor.

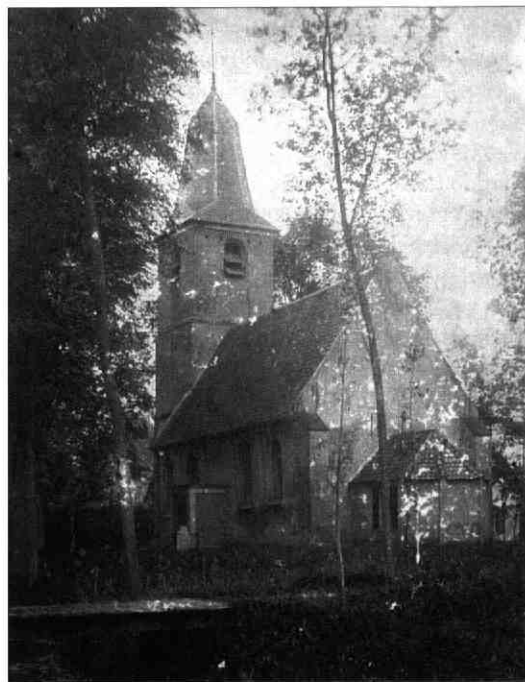
De in 1768 geplaatste preekstoel werd in 1824 van een nieuw klankbord en een nieuwe trap voorzien.

Een nieuwe consistoriekamer en een nieuw portaal

In 1857 werd besloten een nieuwe consistoriekamer aan de oostzijde van de kerk te bouwen. Een oude foto van omstreeks 1900 toont de nieuwe aanbouw en geeft weer dat deze veel kleiner van formaat was dan het oorspronkelijke koor, maar wel van een 3/8 afsluiting was

voorzien (zie afb. 4). De witgepleisterde gevels waren verfraaid met lisenen. Aan de noordzijde was een deur opgenomen terwijl zich aan de zuidzijde een schuifvenster bevond. Het dak was belegd met blauwe, Oudhollandse pannen. Bijna dertig jaar na de nieuwe consistoriekamer kwam aan de zuidzijde van de kerk een nieuw portaal tot stand. Blijkens de kadastrale minuut (1832) heeft het nieuwe portaal een voorganger gehad die tussen 1744 en 1832 moet zijn gebouwd (zie afb.5). Het portaal is namelijk niet op de tekening van Jan de Beijer weergegeven maar stond er wél al toen de kadastrale minuut werd opgesteld. Het staat vast dat het oude portaal in 1857 tot 25 cm beneden het grondpeil werd afgebroken om vervolgens opnieuw opgemetseld te worden op de reeds bestaande fundamenteën. Op aanwijzing van de aannemer werd de aanbouw van 'pilasters en afsprongen' voorzien.

In aansluiting op de werkzaamheden aan het portaal werden de binnenmuren van de kerk gepleisterd en verving men de originele vensters door vensters met ijzeren kozijnen. Verder werd de brug naar het kerkterrein gerepa-

4 De kerk te Overlangbroek omstreeks 1900. Rechts op de foto is de voormalige consistoriekamer uit 1857 zichtbaar (Collectie Kerkvoogdij der N.H. te Overlangbroek)

5 Deze tekening toont ondermeer het oude portaal en een houten brug waarop draaihekken zijn geplaatst. Er bevindt zich nog geen consistoriekamer aan de oostzijde (Vermoedelijk gemaakt door de heer V. Kenniphous ca 1855, 21 x 30 cm; Collectie Kerkvoogdij der N.H. te Overlangbroek)

reerd en plaatste men er een tweevleugelig spijlenhek van gietijzer.

Grafzerken

In 1913 werd de in 1857 gebouwde consistoriekamer vervangen door een rechthoekig exemplaar. De laatstgenoemde werd naar alle waarschijnlijkheid deels op de funderingen van de negentiende-eeuwse voorganger of van het oorspronkelijke koor gebouwd, hetgeen het wegzakken van de hoeken aan de oostzijde zou kunnen verklaren.

Bij het opbreken van de vloer van de consistoriekamer op 12 december 1913 trof men een grafkelder met twee grafstenen aan. De ene grafsteen bleek van het graf van Berent Utenengh, heer van Zuilenburg, afkomstig te zijn (zie afb. 6). De andere grafsteen bleek te horen bij het graf van Joost van Amstel van Mijnden, echtgenoot van Philippota Utenengh, vrouwe van Zuilenburg (zie afb. 7). De grafzerken dateren respectievelijk uit 1503 en 1554. De grafzerk van Berent werd in het zuidportaal ingemetseld, terwijl die van Joost, waarvan alleen een koperen grafplaat resteerde, naar museum Het Catharijneconvent te Utrecht werd overgebracht.

Onderhoud en restauratie

In het vervolg van de twintigste eeuw werden vooral onderhouds- en herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Dit was het geval in 1930 en daarna in 1974 toen de kerk schade had opgelopen

6 Tekening van de grafsteen van Berent Utenengh, heer van de naastgelegen ridderhofstad Zuilenburg. De grafsteen uit 1503 is in het zuidportaal ingemetseld (Foto Topografische Atlas Langbroek, SAKRUH)

door twee zware stormen in 1972 en 1973. De werkzaamheden bestonden ondermeer uit de vervanging van de koningsspil. Voorts werd de bovenste punt van de spits en de dakbedekking van de toren vernieuwd en werden de klankborden vervangen. Op de torenspits plaatste men een gietijzeren bal en een koperen windhaan die gemaakt was door leerlingen van de Technische school Valkenheide te Maarsbergen.

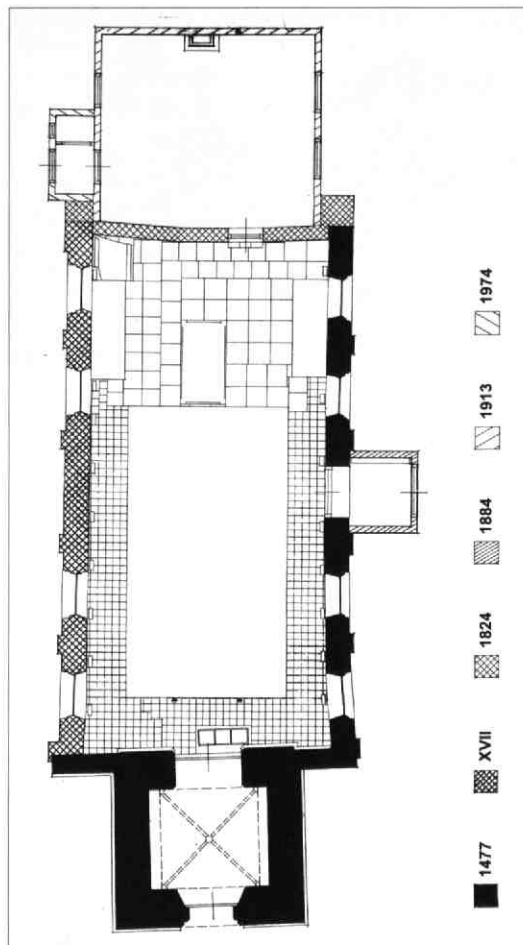
Het schip werd van binnen en van buiten opnieuw gepleisterd. Bovendien werd een hete-luchtverwarming geïnstalleerd, waarbij in de vloer langs de gevels inblaasroosters werden aangebracht. Tegen de noordgevel van de consistoriekamer uit 1913 bouwde men een rechthoekig portaal met sanitaire voorzieningen. In 1979 werden acht nieuwe gebrandschilderde ramen geplaatst, ontworpen door J.M. Meine. Het meest recente herstelwerk vond plaats in

7 Tekening van de koperen grafplaat van Joost van Amstel van Mijnden met een afbeelding van het echtpaar Van Mijnden-Utenengh en hun zoon Joost. Deze grafplaat bevindt zich in het museum Het Catharijneconvent te Utrecht (Collectie auteur)

2000 naar de plannen van architect Ch. van der Weiden uit Leersum (zie afb. 8). Deze restauratie had een zeer conserverend karakter en richtte zich met name op het herstel van de kerktoeren. Niettemin werden ook werkzaamheden ten behoeve van het schip, de consistoriekamer en het zuidelijke ingangsportaal uitgevoerd. De noodzakelijke vernieuwingen van historisch materiaal werden tijdens het bouwhistorisch onderzoek gedocumenteerd, zodat de gegevens daarvan niet verloren gaan en later nog gebruikt kunnen worden bij het behoud van dit bijzondere gebouw.

*Drs. C. Boels is in 2001 als kunsthistorica (specialisme architectuur) afgestudeerd aan de Universiteit van Utrecht. Sinds december 2000 is zij werkzaam bij het bureau Vlaardingebroek & Wevers, dat gespecialiseerd is in bouwhistorisch onderzoek en restauraties.

8 Plattegrond met de bouwfasen (Naar een tekening van Ch. van der Weiden, Leersum 1999)

Noten:

- 1 Een exemplaar van het rapport bevindt zich onder meer in de bibliotheek van het Streekarchivaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug te Wijk bij Duurstede (SAKRUH).
- 2 S. van Ginkel-Meester M. Kooiman, R. Blijdestein (red.), *Geschiedenis en architectuur van Langbroek*, Zeist 1990, 22. Zie ook: C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Utrecht 1983.
- 3 SAKRUH, Hervormde gemeente Overlangbroek 1665-1989, Kerkvoogdij, voorl. inv.nr. 7 (notulen kerkvoogden en notabelen 1900-1919) en 56 (Stukken betreffende het onderhoud en herstel van het kerkgebouw etc. 1824). P. Th. Bunjes, B. de Koning, J.J. de Kort, *700 Jaar Overlangbroek*, Overlangbroek 1989, 9.
- 4 SAKRUH, Hervormde gemeente Overlangbroek 1665-1989, Kerkvoogdij, voorl. inv.nr. 7 (notulen kerkvoogden en notabelen 1900-1919), 1913.